

נתיב הצניעות

פרק א

בספר משלי (י"א) בא ודון ויבא קלון ואת צנועים חכמה. שלמה המלך רצה לומר כי עם הודון דהיינו מי שאינו צנוע והוא נקרא ודון שאין לו בושם להיות מתפעל מן הבריות וזה נקרא ודון לב, וכאשר האדם הוא כך בא קלון וחרפה אליו, כפי מדתו. אשר נמשך אחריו שהוא רחוק מן הכבוד ולפיכך ויבא קלון. ואת צנועים חכמה כי מי שהוא בצניעות נמשך אחריו החכמה, כי החכמה ראוי לה הצניעות; ובמדרש (ילקוט משלי תתק"ל) חכמות בחוץ תרונה שאל ר' שמואל בר נחמני את רבי יונתן בן אליעזר שהיה עומד בשוק אמר ליה שגה לי פרק אחד אמר ליה לך לבית התלמוד ואשנה אותך אמר ליה לא למדחני חכמות בחוץ תרונה אמר ליה אם קרית לא שנית בחוצה של תורה המרגלית היכן היא גמכרת בחנות כך התור' ברחובות תתן קולה במקום שמרתיבין אותה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, וכן בגמרא במ"ק (ט"ז, ב') פעם אחת גזר רבי שלא ישנו לתלמידים בשוק מאי דריש חמוקי ירכיך מה ירך בסתר אף דברי תורה בסתר והא כתיב חכמות בחוץ תרונה כדבא דאמר כל תעוסת בתורה מבפנים תורה מכרת עליו בשוק והא כתיב לא מראש בסתר דברתי והוא ביומא דכלה, והטעם בכל זה כי החכמה בעצמה היא צנועה ונסתרת ואין החכמ' בנגלה, ולפיכך כמו שהיא החכמה בעצמה כך ינהג עם החכמה שילמד בצניעות דהיינו בסתר, וזה שאמר כאן ג"כ ואת צנועים חכמה דהיינו מי שכל מעשיו בצניעות ובנסתר נמשך אחריו החכמה שהיא צנועה ונסתרת, אבל מי שכל מעשיו בבלתי צניעות זה הוא גשמי ואין ראוי אליו החכמה, שכמו שיש אל החכמה מעלה עליונה גסתרת כך

המת בצד מה הוא חסד שאינו דין ומצד מה הוא דין שאם אין מלוה המת הוא בזיון אליו. ודבר זה הוא ממוצע בין החסד שהוא חסד גמור ובין הדבר שהוא משפט גמור, וכבר התבאר זה במקום אחר. ואומר הכתוב שהקב"ה מבקש מן האדם שידבק באלו ג' מדות שהוא החסד הגמור, וידבק במשפט הגמור, וידבק במדה הממוצע בין המשפט ובין החסד, ובוהו ידבק בכל חלקי המדות כמו שהתבאר בנתיב האמונה. וקרא הכתוב הכנסת כלה והלוית המת והצנע לכת עם אלהיך, כי הצניעות הוא הכבוד בעצמו וכאלו אמר הכתוב שידבק בצניעות שהוא הכבוד דהיינו להכניס חתן וכלה לחופה ויהיה מלוה את המת וזה צניעות וכבוד, ואין לפרש על צניעות עצמו שיהיה נוהג בצניעות שזה אינו דומה אל עשות חסד ומשפט, רק ר"ל שיהיה עושה צניעות. וכבוד לאחרים דהיינו הכנסת כלה והלוית המת. ומעתה למדנו קל וחומר ומה דברים שדרכן לעשות בפרהסיא כמו הכנסת כלה והלוית המת אמרה תורה שיהיה בצניעות הוא כבוד המת, כי כאשר בני אדם מכניסים החתן והכלה ומלוין את המת דבר זה הוא צניעות שבני אדם המכניסים הכלה בתוכם נסתרות והוא דרך כבוד. וכן המת נסתרת בתוך בני אדם המלוין כך יראה פירושו, וק"ו שאר דברים שיש לעשות בצנעה שאם לא יעשה אותם דרך צניעות יהיה נגאי ואין להאריך יותר.

בפרק המוצא (עירובין ק' ב') אמר רבי יוחנן אלמלי לא נתנה תורה לישראל למדנו צניעות מחתול וגול ממגלה ועריות מיונה ודרך ארץ מתרגול שמפייס ואחר כך בועל מאי קאמר לה זיגא זביננא לך כר' ע"כ. בא לבאר כי נמצאו איזה דברים טובים אפי' בב"ח שאינם מדברים לפי טבעם, שחולל לדעת כי איזה דברים ומדות טובות הם טבעיים לפי טוד העולם ראוי שיהיו והרי נמצאו אצל ב"ח, והאדם שאינו שומר המדות הטובות אלו הוא יותר גרוע מן ב"ח שהרי ימצא מדות טובות אלו אף בב"ח, כי הב"ח יש מהם שיש להם דביקות בשלימות מה, לא כמו שיש אומרים כי הגול בשביל כך הוא רע שאם לא כן איש את רעהו חיים בלעו, וכן הצניעות אינו רק בשביל כבוד בלבד, וכן העריות אינו רק נימוס שלא ירגיל האדם עצמו בזנות, שאין הדבר

כך כלל שאם כן לא היה ראוי שיהיה נמצאים דברים אלו בבעלי חיים. אבל הדברים הרעים הם יוצאים מן היושר והאמת בעצמו, ולפיכך נמצאו בבעלי חיים גם כן שכל אחד דבק במדה מיוחדת, ואלו ארבע דברים יש להבין מאוד דהיינו עריות גול צניעות דרך ארץ וכך הוא סדר שלהם כאשר תבין דברי חכמה, רק שזכרם כך מפני שהתחיל לומר אלמלי לא נתנה תורה וכו' והצניעות קרוב אל התורה כמו שהתבאר. ומפני כי אלו ד' דברים הם מחולקים בעניניהם לכך תמצא אותם בד' מיני בעלי חיים, וזה שאמר כי למדנו צניעות מחתול שאין התחול עושה צרכיו בפני בני אדם גם הוא מכסה צואתו, והמגלה אינו גוזלת מה שהוא לאחר, ומוה תרע כי הגול הוא יוצא מן היושר בעצמו שהרי תמצא דבר זה בבעלי חיים, וכן עריות שהם שלימות הגוף תמצא ביונה, ודרך ארץ הוא דבר רביעי שהוא שייך לאדם במה שהוא אדם שיש לנהוג דרך ארץ ולכך אמר שזה נמצא ג"כ בתרגול שנקרא גבר שמפייס ואח"כ בועל ודבר זה דרך ארץ הוא, ומה שאמר דאמר לה התרגול שרוצה לקנות לה סרבל דמטי עד ארעא, בודאי ד"ו אין שייך בב"ח אבל הסרבל הזה הוא האהבה לפרנס כנפיו עליה כמו התרגול שפורסת כנפיה על אפרוחיה והוא הויגא דבנין כי כאשר פורס כנפיו עד למטה, ואחר ששמש עמה שאן לו עוד כח התשמיש, לכך הוא כופף ראשו ואין לו עכב לפריסת כנפיו בשביל חולשת התשמיש וזהו בטבע, והתבאר לך בביאור לגמרי כי המדות אינם בהסכמה מבני אדם כמו שחשבו קצת בני אדם, אבל המדות הרעות הם רעות בעצמם והמדות הטובות הם טובות בעצמם, ולפיכך נמצאו קצתם בקצת ב"ח בטבע והבן זה היטב;

ובפרק הרוואה (ברכות ט"ב, ב') ואמר להרגך ותחס עליך ואמר ואמרת מבל ותחס וחסתי מבל אמר ר"א אמר לו דוד לשאול מן התורה היה מותר להרגך מאי טעמא רודף אתה והתורה אמרה בא להרגך השכם להרגו אלא צניעות שהיה בך היא חסה עליך ומאי צניעות היחה בו בשאול דכתיב ויבא אל גדרות הצאן אל הדרך ושם מערה תנא גדר לפניו מגדר ומערה לפניו ממערה, להסך אמר ר"א מלמד שסיכך

עצמו כסוכה. התבאר לך הדברים אשר אמרנו כי מה ענין הצניעות שהיה חסה עליו שלא להרגו אבל הדברים כי הצניעות מפני שהוא צניעות ראוי אליו הסתירה ביותר וכמו שמפורש אח"כ, כי כאשר היה בא לעשות צרכיו היה נכנס מערה לפנים ממערה ונדר לפנים מגדר להסתיר עצמו להיות צנוע מבני אדם, וכמו שהוא היה עושה דבריו בצניעות מערה לפנים ממערה, לכך כאשר בא אדם לשלוט בו היה נסתר וצנוע ממנו עד שלא היה יכול לשלוט בו, ודבר זה נודע מענין הצניעות שכל ענינו הסתר ואינו נגלה בחוץ רק כל מעשיו בהסתר ובצניעות ולפיכך היה נסתר גם כן בשמירה עד שלא היו שולטין בו, ודבר זה מבואר:

ובמסכת מגילה (י"ג, ב') אמר רב חמא מאי דכתיב לא יגרע מצדיק עינו בשכר צניעות שהיה ברחל זכתה ויצא ממנה שאול ובשכר צניעות שהיה בשאול זכה ויצא ממנו אסתר כי מטא ההוא יומא ועאיל ליה ללא אמרה רחל השתא מכספא אחתאי מיד אותן סימנין שנתן יעקב לרחל מסרתן רחל ללאה והיינו דכתיב ויהי בבוקר והנה היא לאה מכלל דעד השתא לא הוה ידע לפיכך זכתה ויצא ממנה שאול ומאי צניעותא דשאול דכתיב ויאמר שאול אל דודו הגד הגיד לנו כי נמצאו האחונות ואת דבר המלוכה לא הגיד לו אשר אמר שמואל ולפיכך זכה ויצא ממנו אסתר ואסתר מאי היא דכתיב אין אסתר מגדת מולדתא ואת עמה. דע כי ראויה היתה רחל לצניעות מפני כי רחל היתה הקטנה היא יצאה אחרונה אל הגלוי שהרי נולדה באחרונה, וכל אשר יוצא אחרונה אל הגלוי הוא דבר צניעות כי הוא נסתר ביותר והוה הצניעות, וכן תמצא בבנות לוט בצעירה שקראת בן עמי והוה דרך צניעות, לא כמו הבכירה שקראה מואב ופרסמה הדבר והוה בלתי צניעות, ומוה תבין כי הצעירה מוכנת לצניעות כי היא יצאה אחרונה אל הגלוי להיות נמצא בעולם ולכן זרעה פנימית בצניעות, ולא תמצא בכל המדות שהדומה יוליד הדומה כמו שתמצא אצל הצניעות שהצנוע מוליד צנוע, ודבר זה כי הזרע נמשך ממקום צנוע פנימי, ולפיכך כאשר האב או האם יש בו צניעות נמשך הזרע ממקום צנוע נסתר לגמרי, ולכך אמר בשכר

צניעות של רחל יצא שאול שהיה צנוע ובשכר צניעות של שאול יצאה אסתר שהיתה צנועה: **ובמסכת יומא בפרק הוציאו לו (מ"ז, א')** ת"ר שבעה בנים היה לה לקמחית וכלן שמשו בכהונה גדולה אמרו לה חכמים מה עשית שוכית לכך א"ל מימי לא ראו קורות ביתי קלעי שערי אמרו לה הרבה נשים עשו כן ולא הועילו, ודברים אלו תבין מן הדברים אשר אמרנו, כי הצניעות בפרט מביא זרע פנימי נסתר קדוש שהוא משמש לפני ולפנים בכהונה גדולה במקום שאין ראוי לאחר להיות נכנס לפני ולפנים למקום קדוש, וראוי אל זה בפרט הצניעות שזוכה לזרע קדוש כמו זה, כמו שאמרנו והבן זה:

ובבבא בתרא בפרק י"ג (קכ"א, א') אמר ר' יונתן ראויה היתה בכורה לצאת מרחל דכתיב אלה תולדות יעקב יוסף אלא שקדמתה לאה ברחמים ומתוך צניעות שהיתה בה ברחל החזירה הקב"ה לה מאי קדמה לאה ברחמים דכתיב ועיני לאה רכות מאי רכות אילימא רכות ממש אפשר בגנות בהמה טמאה לא דבר הכתוב בגנות הצדיקים דבר הכתוב אלא אמר ר"א שמתנותיה ארוכות ארוכה בכהונה ארוכה בלויה ארוכה במלכות רבא אמר לעולם רכות ממש ולא גנאי הוא לה אלא שבת הוא לה שהיתה שומעת בני אדם שהיו אומרים ב' בניים יש לה לרבקה ב' בנות יש לו ללבן גדולה לגדול וקטנה לקטן היתה יושבת בפרשת דרכים ושואלת גדול מה מעשיו אמרו איש יודע ציד קטן מה מעשיו אמרו איש תם יושב אהלים היתה בוכה עד שנשרו ריסי עיניה והיינו דכתיב וירא ה' כי שנואה לאה מאי שנואה אילימא שנואה ממש אפשר בגנות בהמה טמאה לא דבר הכתוב בגנות הצדיקים הכתוב מדבר אלא מאי שנואה ששנואין מעשי עשו בעיניה מיד ופתח ה' את רחמה, וביאור דבר זה, כי רחל היתה ראויה לצאת ממנה הבכור מצד שהיא עקרת הבית של יעקב, ומאחר שהיא עקרת הבית של יעקב גם כן ראויה להוציא הבכורה מרחל אלא דקדמתה לאה ברחמים, ויש לך לדעת כי האדם אשר הוא מוכן לדבר שאינו טוב הוא בעל דאגה מבקש תמיד רחמים, ומפני כי היתה לאה ראויה לעשו היתה בעלת דאגה, ואף כי לאה לא ידעה דבר זה מ"מ מול שלה

ידע זה ומזלה היה בוכה, ולכך היה עיני לאה ג"כ רכות היתה מבקשת רחמים שיתן הש"י לה זיווג הגון, ולפיכך מצד הרחמים הגיע לאה אל זה שנתן לה הבכורה, ובשכיל הצניעות שהיתה ברחל, שמעלת הצניעות שהזרע בא ממקום פנימי נסתר קדוש ולפיכך ראויה היתה רחל לבכור שהבכור יש לו מעלת הזרע שהוא קודש, ותבין כי רחל שהיתה צנועה זכתה לבכור יוסף והוא נתברך עלי עין שאין העין שולט, גם נתברך בבכרת וידגו לרוב בקרב הארץ מה דגים שבים אין העין שולט בהם אף זרעו של יוסף אין העין שולט בהם, וכל זה בשכר צניעות שהיה ברחל, **ובבבבא בתרא בפרק י"ג (קכ"א, ב')** אמר רבי בנימין בר יפת כל מי שמקדש את עצמו בשעת תשמיש הויין לו בגים זכרים שנאמר והתקדשתם והייתם קדושים וסמוך ליה אשה כי תזרע וילדה זכר, ביאור זה כי מי שמקדש עצמו בעת תשמיש, כי פעל זה הוא מעשי חמרי כאשר אינו בקדושה, ואם מקדש עצמו בצניעות אינו נחשב חמרי כי הצניעות היא קדושה, ולפיכך ראוי שיהיו בניו זכרים כי הנקבה היא חמרית כמו שנתבאר פעמים הרבה ואילו הזכר הוא כמו צורה נבדל מן החמרי, ומי שמקדש עצמו בצניעות בשעת תשמיש בזה הוא נבדל מן החמרי לכך בניו זכרים, ודבר זה מבואר כי הבלתי צניעות

הוא מעשה בהמה חמרי, ועוד ראוי שיהיו בניו זכרים, כי הזכר מעלת מדריגתו נסתר וצנוע ביותר ומפני כך כאשר צנוע בדרכיו ואו הוא מגיע עד המדריגה הנסתרית אשר בא משם הזכר, כי הזכר בא ממדריגה נסתרית עליונה, אבל האשה לפי שפלתה אינה באה ממקום נסתר עליון, ולכך זכר בגמטריא ברכ"ה וכל ברכה הוא בסמוי ובנסתר מן העין, אבל הנקבה הפך זה שלשון נקבה כמו ויקב את השם שהוא קלה והוא לשון נקבה שדרך עלי ואתנה, שהוא לשון מפורש שהמפורש אינו סמוי ולכך הוא לשון קלה גם כן, ומפני כך אמרו (קידושין מ"ט, ב') עשרה קבין שיהו ירדו לעולם ט' נטלו נשים, וכל זה מפני שהדבור מוציא הכל אל הגלוי, וזה שייך באשה שאין לה מעלה העליונה הנסתרית, ועוד אמרו (ב"ר פ"ח) על האשה שהיא יצאנית והזכר כובש אותה שלא תהא יצאנית וכדכתיב וכבשה מלמד שהזכר כובש את הנקבה שלא תהא יצאנית, וכל זה מפני שהאשה יש לה מדריגה פחותה קרובה אל הגלוי והזכר שהוא כמו צורה שיש לו מעלה געלמת יותר ולכך הזכר שהוא כמו צורה כובש את הנקבה שלא תהא יצאנית, וזה אמרם כל שמקדש עצמו בשעת תשמיש הויין לו בנים זכרים, ודבר זה עוד התבאר בנתיב הפרישות כי גם דבר זה פרישות הוא כאשר האדם עושה דרכיו בצניעות ולא כמו שאר בהמה:

1. מהרת המשפחה⁴

בפרשיות אחרי מות קדושים נאסר גלוי עריות, שהוא אחד משלשת הדברים היותר חמורים שבתורה, שהם יהרג ואל יעבור⁵. כל אחד מהם הוא שקול כנגד כל התורה כולה ובגדר "חד בודא". באיסור עריות מתברר ומשתכלל כל שעור הקומה של בנין בית ישראל, לעומת טומאת הגוים: "אל תטמאו בכל אלה, כי בכל אלה נטמאו הגויים"⁶. איסור זה של עריות מתפרט בהמון הלכות ודינים בתורה שבכתב ותורה שבעל פה, הקשורים לטהרת הגוף והנפש. גם ענין הצניעות שייך לכך.

2. צניעות - טבע היהדות⁹

טהרה וצניעות הינם באופן מיוחד ההיפך של הפריצות והחוצפה, שכטומאת הגוים. בנגוד להן, התכונות והמדות הישראליות המיוחדות הן צניעות, עדינות וביישנות, וכל שאר המדות המשתלשלות מאיסור עריות⁸. נכון שהצניעות מוגדרת על ידי הרבה דינים, אבל קודמת להם המדה היסודית של הצניעות הישראלית שהיא היפך מטומאת הגוים, כל ההלכות הקלות והתמורות באות סביב לזה. העדינות הישראלית היא ההיפך הגמור של החוצפה והגסות שבפריצות.

3. כסוי ראש לאיש⁹

לדוגמא, נוהגים עכשיו לאמר שמי שחובש כיפה הוא דתי. אמנם אצל הפוסקים הראשונים, לא ברורה כל כך מדה האיסור שיש בגלוי ראשו של גבר¹⁰. לדעת הגאון מוילנא מותר להתפלל בלי כובע מעיקר הדין¹¹. הוא מברר באריכות שכסוי ראש אינו אלא "חסידות לקדושים שעומדים לפני ד' תמיד"¹². ובכל זאת, עובדה היא שהצניעות הישראלית הגיעה עד כדי כך. חוקר אחד באמריקה בירר ממקורות יהודיים וגויים שהיהודים לא הלכו בגלוי ראש, כך היא המציאות היהודית העדינה והטהורה. ההסתאבות, החציפות והפריצות שבעריות מסתעפות להרבה ענינים, תכונות ומדות, ונמשכות עד צורת התלכשות, שהיא על גבול עניני עריות¹³.

4. דקדקנות הלכתית בצניעות¹⁴

בדורות האחרונים נתרבתה מאוד הזנות בעולם, גם בתכונות האופי וגם בתלבושת. הנה קיים

- 4 שיחת רבינו סדרה ב' קדושים 1.
- 5 סנהדרין ע"ד.
- 6 ויקרא יח כד.
- 7 שיחת רבינו שם 2.
- 8 ע"י רבינו, לצניעות ולטהרה בישראל.
- 9 שיחת רבינו סדרה ב' קדושים 2, התישבות 39.
- 10 ע"י אנציקלופדיה תלמודית ערך גילוי ראש.
- 11 ביאור הגר"א שו"ע או"ח סי' ס"ק"א, והביא ראיה מברכות ס: שלפני שמברך על כסוי ראש עוטר ישראל בתפארה, מברך ברכות אחרות, ומשמע שהוא בלי כסוי. אבל מידת חסינות לכסות ראשו בשעת ברכה, במדת חסידות זו ראוי לכל אדם להתמיר.
- 12 שם עפ"י קידושין ח' ו"לא אמרו אלא כגון רב כהנא זבירא רבא הוא". וכן משמע ברמב"ם: "צניעות גדולה נוהגים תלמידי חכמים בעצמן... לא יתגלו ראשן". דעות ה.ו.
- 13 "... הצניעות המתגלית גם בדמותו החיצונית של גוף האדם וגם בתלבושת בגדיו, המקושרת עם הטהרה, הרי היא כמוה שייכת לתכונת אופיים של ישראל". רבינו, לצניעות ולטהרה בישראל, ד.
- 14 שיחת רבינו סדר ב' קדושים 2.

בענין זה, היתרו הידוע של "החפץ-חיים" לגבי "הקניא" - שמותר לאשה לגלות את הגלה מתחת לברך¹⁵ - אמנם אם היה מותר על קולה זו, היה טוב יותר. כך הוא ביחס לקולה שלו לגבי לשון הרע. איסור לשון הרע מפורסם, אבל יש מצבים מיוחדים בהם יש מקום לספר לשון הרע, כגון בעניני שדוכים. אם עומד שיחך על הפרק, והנך יודע דבר חמור, "לא תעמוד על דם רעך"¹⁶, אלא תודיענו¹⁷. כמו כן, החפץ חיים מוכיר היתר לגבי אפיקורוס שמשפיע על הרבים לרעה. אם יש לך ידיעה ברורה שאדם פלוני הינו אפיקורוס ומפיץ דעות מזיקות לרבים באופן רוחני, יש מקום להודיע כל כך¹⁸. בשתי זוגמאות אלה - גלוי החלק שלמטה מן הברך ולשון הרע על אפיקורוס - היינו מותרים על דקדקנותו ההלכתית של החפץ-חיים. כמובן, אחרי שפסק היתר ה"קניא", פסק כן, - אבל היינו מוחלים על ההיתר בנקודה זו שהרי קיים באדם יצרא דעריות המכונה בשפה המודרנית נטיה סקסואלית. יש חשק שבשר גוף האשה יהיה יותר ויותר גלוי, וככל שהוא מגולה יותר, כן נחשב ל"מציאה". אז אם אפשר להאחו בחפץ חיים, כדי לגלות את החלק שלמטה מן הברך, הרי זה מצויין! יש אנשים הבודקים "שיעורים" כמה מותר לגלות. כל זה מבטא חולשה של מעוט ישראליות. כמו כן, יש מצבים בהם מתגלה חולשה בצניעות אצל גברים, אפילו תלמידי חכמים. לפעמים הולכים ברחוב רב ורבנית יחד, אבל רק חצי המשפחה לכוש כראוי. פשוט הדבר שהרבנית לכושה בהתאם לכל הלכות הצניעות. מתאים על פי הצניעות שהאשה תהיה מכוסה, אבל לא כן הגבר, התלמיד החכם. זו חולשה! האם הכרחי שיהיה כן? גם לגבר מתאים להיות מכוסה¹⁹, והצניעות שייכת למהות טבע היהדות, להיפך מן הגוינות.

5. שוק באשה¹⁴

בגמרא ברכות נמצאות ידיעות פסיכופיזיולוגיות מסוימות, ובהקשר להן מופיעה ההגדרה המיוחדת של "ערוה". מה המוכן של ערוה? דבר הגורם הרהור, או במילים מודרניות של רופאים ואנשי-מדע - דבר הגורם גרוי היצר אצל הגבר. למשל חז"ל מפרטים: "קול באשה ערוה"²⁰, בהיותו מסוגל לעורר הרהור יצרי. הדבר השני הוא "שיער באשה ערוה"²⁰. ומכאן הקפדת הנשים לכסות את ראשיהן וכל המסתעף מכך²¹. כמו כן "שוק באשה ערוה"²⁰. בגמרא כתובות מופיעה עוד ידיעה פסיכולוגית מענינת על זרועות מגולות. מבחינת חשק העריות יש חשיבות שהזרועות תהיינה מגולות. יש עוד חלקים בגוף הקשורים ליצר העריות²³ אבל בדברי קדשם של חז"ל מובלט באופן

15 "בפרסות הרגל עד השוק; והוא עד המקום שנקרא קניא בלשון אשכנז, במקום שדרכן לילך יחף, מותר לקרות נגדו... אבל... שוקה, אפילו רגילין לילך מגולה... אסור". שו"ע או"ח ע"ה מ"ב סק"ב וכן סק"י.

- 16 ויקרא יט טז.
- 17 חפץ חיים, הלכות לשון הרע ד יד.
- 18 שם שם ה ה.
- 19 ע"י שו"ע או"ח ב א ומ"ב שם.
- 20 ברכות כד.
- 21 שו"ע או"ח קטו ד. שו"ע או"ח עה ב.
- 22 כתובות ע"ב.
- 23 ע"י משנה ברורה ע"ה סק"ב סק"י.

מיוחד השוק²⁴, אשר יש ענין מיוחד של טומאה ורשעות שיהיה מגולה – ובגלל חומרא זו, יש להצטער במיוחד על הקולא של המשנה ברורה.

6. מסירות נפש על צניעות²⁵

הגמרא מגדירה שחובת מסירות הנפש בשעת גזרת השמד היא אפילו על "מצוה קלה" כגון "לשנויי ערקתא דמסאנא"²⁶, לשנות שרוך הנעל. אם קיימת כפיה בין מצד גוים בין מצד יהודים²⁷ לגבי צורת סודר שרוך הנעל, יש למסור את הנפש על כך. בפירושו ענין זה, יש חילוקים בין רבותינו. רש"י מסביר "שאם דרך עובדי כוכבים לקשור כך, ודרך ישראל בעיניו אחר, כגון שיש צד יהודות בדבר, ודרך ישראל להיות צנועים, אפילו שנוי זה, שאין כאן מצוה אלא מנהג בעלמא, יקדש את השם..."²⁸ אמנם זה רק ענף של ענף, אבל בכל זאת קיים חיוב של מסירות נפש, אם יש גזרה לשנות מן הצורה שיהודים נוהגים. לא מפורש שם אם הכוונה לגברים או לנשים.

הנהגה בספר "שאלות דרב אחאי גאון" – אשר הנצי"ב בהקדמת פירושו עליו מציין שהוא נכתב לפי סדר פרשיות התורה, כדי שבני תורה יעיינו בו בשבתות – יש גרסא "לשרויי" – להחיר, במקום "לשנויי" – לשנות. והפירוש הוא התכופות בפני עבודה זרה כדי להתיר נעלו²⁹. בעל "אור שמח" סובר שגם הרמב"ם גורס כן. הוא מסביר שהכוונה להתרת קשר בשבת³⁰, אמנם הוא בעצמו משתומם על כך: התרת קשר אינה "מצוה קלה", אלא אחת מל"ט מלאכות אשר הוזהרו עליהן מן התורה! הוא משיב שמלאכה זו נחשבת לדבר קל בעיני ההמון. כמו שיש מצוות שיש להן מזל, כך יש עבירות שאין להן מזל, ואף על פי שאיסורן ברור, הן מזוללות אצל העם. התוצאה מכך היא קולא לגבי הלכות עדות, ואין אדם נפסל בגלל אותה עבירה³¹. למשל הוצאה בשבת נחשבת ל"מלאכה גרועה"³², ונחשבת לדבר קל לגבי חילול שבת. בהלכות עדות מביא הרמב"ם כתור דוגמא, קושר

ומחיר בשבת שהיא מלאכה מזוללת, ולכך העושים אותה לא נפסלים לעדות³³. לכן מסביר ה"אור שמח" שזאת כוונת הגמרא בכטוי "לשרויי". אבל בכל זאת קשה: אם כן למה מביאה הגמרא דווקא הדוגמא של מתיר, הוא הדין בקושר? לא נעים להתנגש עם הגאון בעל אור שמת, אבל אחרי כל האימה והפחד, חייבים להעיר שפרשו דחוק³⁴.

לכן חשכתי שיש מקום להסביר את הגמרא ביחס לדיני עריות. לגבי נשים מוזכר בפירוש ש"שוק באשה ערוה"³⁵, ואכן גלוי בשר הגוף במקום זה שייך לפריצות וטומאת הגויים, בנגוד לעדינות היהדות. כסוי השוק על ידי גרב או נעל, מתאים לצניעות של בת ישראל, הגויים גזרו עלינו כל מיני דברים, מתוך שרצו לקלקל את הצניעות הישראלית, וביודעם שבנות ישראל רוצות לכסות את שוקיהן, גזרו על מנהג זה של צניעות הנשים, דווקא לגלות את השוק³⁵. הגוים הפרוצים גזרו "לשרויי" כדי שיהיה דווקא גלוי, ועל כך היה לעמוד במסירות נפש³⁶.

7. מקדושה לטהרה³⁷

לצערנו, היום הגוים מטורפים לגמרי אחרי אופנה מודרנית שפירושה ללכת כמעט ערום בשוק, והדברים מגיעים עד אלינו. נכון שיצר העריות הוא יצר חוק. אבל יש לזכור שטהרת המחשבה, המעשים והמשפחה שייכים לעצם הטבע של ישראל, לעומת חציפות הגוים בהתנהגות הגבר והאשה. קדושה שייכת לעצם תכונתם של ישראל – "ישראל קדושים"³⁸ – והיא מתוברת לטהרה וצניעות. דבר זה ניכר בסדר הפרשיות של תורה. פרשיות אחרי-מות וקדושים הן לפעמים מחוברות, כי שתיהן שייכות ליסודיות של הטהרה והצניעות, שהן היפך מגלוי עריות המתברר בשתי פרשיות אלה. מתוך כך מגיעים לשכלול הגדול של "קדושים תהיו"³⁹, וזהו דבר נורמלי: גבורה גדולה של טהרה שייכת במיוחד לקדושת ישראל. טהרה מביאה לידי קדושה⁴⁰ וטהרה נמשכת מקדושה. כך הוא אצל כל ישראל וכיחוד אצל אנשי קודש שבישראל, "ישראל שבישראל", השיא האריסטוקרטי של ישראל אשר בקודש קדושים, אשר אצלם. צריכה להיות שמירה מעולה, על כן נצטוו עובדי עבודת הקודש הנכנסים אל הקודש, ללבוש "מכנסי בד"⁴¹ על בשרם, שהם חלק מבגדי כהונה. וככל שנכיר יותר שטבענו הוא קדושה טהרה וצניעות, יותר נתמלא בריאות נפשית וגופנית.

8. רחצה מעורבת⁴² (מתוך שיחה לחברי קיבוצים ומושבים)

עכשיו קיימים בכמה ישובים דתיים דברים מצערים מאוד. שחיה מעורבת – חרפה! באופן כללי

24 ע"י ב"ת א"ח ע"ה שהשוק חמור מכל, שאפילו באשתו אסור לדבר קדושה אפילו בפני פחות מטפת, מפני שהוא מקום הרהור יותר משאר אברים. ט"ז סק"א. מ"ב סק"ז.

25 שיחת רבינו סדרה ב' קדושים 3.

26 סנהדרין ע"ד.

27 ע"י אגרות הראיה א רפד.

28 רש"י שם ד"ה ערקתא. וכן הגה"מ יסודי התורה פ"ה סק"ד.

29 "ערקתא דמסאנא, אפילו זה האיסור דרבנן הוא. מאי פירושא כדאמר רבנן: נתפורו לו מעות כפני ע"ג, לא ישלח ויטלם מפני שנראה כמשתחוה לע"ג. כגון אלו, דזמה התרת מסנא וכשעת השמד אם יאנסו את ישראל עבוד ע"ג ואינו רוצה, ואח"כ יעמידהו בפני ע"ג ויאמרו לו כפוף עצמך והתר ערקתא דמסנא, שלא תשתחוה לע"ג אלא כפיפתך היא להתיר ערקת מסנא, ובלבד רואיך יאמרו שהשתחית, אסור הוא". שאלות דרב אחאי גאון, וא"א, שאלתא מב. מובא בספר האשכול לראב"ד ח"ג ה' ע"ז ס' מד עמ' קיט.

30 "יעויין בשאלות... אכן זה הרי כאכזרייהו דע"ג. לכן מפרש רבינו ולשרויי ערקתא דמסאנא בשבת, להתיר מנעלו בשבת, שהוא אב מלאכה הקושר והמתיר, ואמאי קרי ליה מצוה קלה משו שרוב ההמון אינם יודעי אם חייב עליה. יעוין במה שכתב בפנים רבינו בפרק י"ג מה' עדות הלכה א, דמשום זה בראותו מתיר כשר לעדות, דמסתמא לא ידוע ליה". אור שמת, ה' יסודי התורה ה ב.

31 שו"ע ח"מ ד ד. וע"י רבינו לנתיבות ישראל א 150.

32 ע"י שבת ב' תוס' ד"ה יציאות.

33 רמב"ם עדה יב א.
34 ואכן באגרת השמד, גורס הרמב"ם בפירושו "לשנויי" (הוצאת מוסד הרב קוק עמ' נב), ונפל יסוד פירושו של האור שמת.

35 פירוש זה מתאים יותר לשיטת הפוסקים ששוק הוא החלק הגוף שבין הקרסול והברך. העורך.
36 ע"י ב"י קצח בשם מהר"ק שרש פת. ביאור הגר"א י"ד קצח סק"א. חכמת אדם פט א השמטות בסוף.

37 שיחת רבינו סדרה ב' קדושים 4, 7.

38 חולין ז' חולין צ"ב.

39 ויקרא יט ב.

40 ע"י ברייתא דרפ"י ע"ז כ:

41 ויקרא ו ג.

42 שיחת רבינו עש"ח 5 התישבות 22-23-31.

ביצר יש צורך כשכל והתבוננות. מרוב הרגל סקסואלי קיים נוסח כאילו אין יצרא דערויות. "כי יתן בכוס עיניו יתהלך במישרים"⁵⁹. "כל הנותן עינו בכוסו, כל העולם כולו דומה עליו כמישור"⁶⁰. צריך לזוהר מאוד מיצרא דערויות. נכון שאי אפשר לבטלו לגמרי⁶¹. הוא שייך לטבע האדם מעצם בריאתו. "זאל אישיך תשוקתך"⁶². הוא יסוד הבריאה ואין מקום לעקר אלא לסדר אותו באופן נכון. צריך לכונן יצר זה אל ההיתר והקדושה, בקיום מצות פריה ורבייה. יש לסדר את יצרא דערויות על פי הדרכת התורה, מתוך ראייה שלמה של הדברים. "תורת ד' תמימה"⁶³. תמימות אינה טפשות, תמימות היא שלמות. התורה, כשהיא שלמה, היא "משיכת נפש"⁶⁴. לעומת זאת כשתופסים דבר ד' פירוים-פירוים, חתיכות חתיכות, "צו לצו, צו לצו"⁶⁵, אין תענוג אלא סילוף ושקר.

11. הבדלה והכללה⁶⁶

יש עוד כמה דברים שאין להם שום היתר כגון ריקודים משותפים לבנים ובנות⁶⁷. יסוד היהדות הוא הצניעות. אין בתורה שום שנאה לנשים, אלא יחס נכון המסודר על פי הלכות צניעות. גוף האדם הפרטי הוא אורגניום שלם בנוי מכמה יסודות: גוף, לב, מוח ושאר אברים. כשכל חלק שומר על יחודו הספציפי, אז הגוף מופיע באחדותו השלמה. כך הוא גם לגבי הצבור. באומה קיימים חלקים שונים, וכל החלקים שייכים לבנין הוה הגדול והחשוב. יש צדדים שונים באורגניום הצבורי, לכל אחד יש תפקיד מסוים, ואי אפשר להחליף את התפקידים. רק כשיש השלמה הרדית באה ההצלחה, ולא מתוך טשטוש תחומים. שמירת כל אחד את תפקידו אינו פירוה, חס ושלום, אלא השלמה במאמר אחד בגמרא מופיע יסוד השוויון בין איש לאשה: "השווה הכתוב אשה לאיש לכל דינין שבתורה"⁶⁷. קודם כל יש להכיר את יסוד השוויון, את האחדות שביצירה. ויחד עם זה יש להכיר שקיימים חילוקים ביולוגיים וגם פסיכולוגיים. רק כשכל חלק שומר על תפקידו המיוחד וענינו

59 משלי כג לא.
60 יומא עה.
61 ע"י יומא סט.
62 בראשית ג טו.
63 תהילים יט ת.
64 ירושלמי ברכות פ"ה.
65 ישעיה כח יג.
66 שיחת רבינו התישבות 27-29. ע"י אורות הקודש ב תלט.
67 "מהו במחול האנשים והנשים בערבוביה? אסור לחול כן, אלא האנשים לבד והנשים לבד". אוצר הגאונים סוכה נא-נב. "אל תערב בנים ובנות... תשמח בתולה במחול לבדם, אבל בחורים וזקנים יחדיו". ספר חסידים קסח. "אמר הר"ם מרוטנבורג כי שמו חרם שלא יהיו אנשים ונשים במחול". כל בו סו. וע"י ביאור הלכה ס' שלט. "על דבר הרקודים, הם מלהזכיר פריצת גדר תורתנו הקדושה ודרכי הצניעות והטהרה שהם מוזקקים בין שלומי אמוני ישראל מעולם. וחלילה לחקות את פורקי עול תורה ויראת שמים, ולהכשל אפילו בשמצא דשמצא דאביורא האסורה ומגונה". מרן הרב זצ"ל, עזרת כהן ס' ל'.
67 בבא קמא טו.

המיוחד, על פי סדר התורה, או מתגלה הבנין הכללי באתות והשלמה, ולא במצב שכנים ובנות מעורבים יחד. בודאי ש"ואהבת לרעך כמוך"⁶⁸, מקיף את כל הבנים ואת כל הבנות⁶⁹, אבל אסור להגיע למצב של פגיעה באורגניום הכללי-ישראלי. צריך לימוד, הכרה והבנה, כדי שתהיה השתלבות מתאימה בעם ישראל, כש"איש על מתנהו ואיש על דגלו"⁷⁰. צריכה להיות אהבה ואחוה, אבל לא טשטוש תחומין. לפעמים מרוב אהבה מתעלמים מכך. אין זה מרוב חכמה והבנה.

12. הבדלה בין המינים⁷¹

את עקרון ההבחנה אנו מוצאים בכל הבריאה כולה. אין לערבב קודש וחול. יש מקום לעסוק בחול, אבל לא בערבובייה עם הקודש⁷². כאותו מובן, אומר החתם-סופר, כל המערב הלכה ואגדה הוא כמערב כלאים⁷³. כל דבר לחוד כשר, אבל ביחד - לא. אין לערב אגדה והלכה. אין כאן התנכרות מצד חתם סופר לנסתר, חס ושלום. אין לתפוס את דברי התורה בצורה מקוטעת. "תורת ד' תמימה"⁷⁴. היא כוללת הלכה ואגדה גם יחד, אבל לא בערבובייה.

וכן הוא במובן החברתי, אין לערב בחורים ובתולות יהודיים. כל נשמה של בחורה היא חלק מקדושת ישראל, וכן כל נשמה של בחור. והפסוק מתחיל בנשים: "כה תאמר לבית יעקב"⁷⁵ - "אלו הנשים"⁷⁶. שניהם חלקים חשובים מאוד, אבל לא ביחד. וכן בפסוקים דמרה "בחורים וגם בתולות"⁷⁷, לא נאמר "בחורים עם בתולות", לעומת "זקנים עם נערים". זקנים ונערים יכולים להיות ביחד, ולא כן בחורים עם בתולות⁷⁸. הכל קדוש וחביב אבל לא בערבובייה.

13. בית ספר מעורב⁷⁹

הרחצה המעורבת היא הצורה התמורה ביותר של ערכוב אנשים ונשים, אבל גם חינוך מעורב אינו שייך לנורמליות היהדות. ביהדות נורמלית, בריאה וכשרה, מי ידע מזה? נערים למדו בחדר, ובנות למדו לחוד בבית הספר. כשבאנו לארץ, היו קשיים כלכליים במושבות, ומתוך כך התרגלו

68 ויקרא יט יח.
69 "מדת האהבה והידידות, בכל הסימנים והדבורים הנוחים, הי' ראוי להיות שוה בין המינים, אבל מפני יקרת ערך הצניעות נדחת...". מדות ראייה, צניעות, עמ' קמו.
70 במדבר א נב.
71 שיחת רבינו לחברי קשת חוהמ"פ תשלח ט.
72 "נאדר בקודש" למרן הרב זצ"ל.
73 שו"ת חת"ס או"ח סוף תשובה נא. ע"י שיחת רבינו סדרה ב' בראשית תוספת.
74 תהילים יט ח.
75 שמות יט ג.
76 מכילתא שם. רש"י שם.
77 תהילים קמח יב.
78 "וכן בסוף תהילים, בחורים וגם בתולות, ולא נאמר בחורים עם בתולות, כמו זקנים עם נערים. גם - לרבות נשים לבד". ספר חסידים קסח. וע' בהוצאת מוסד הרב קוק עמ' תקצו הערת רבינו.
79 שיחת רבינו התישבות 30-31.

לערוכה... לא היה טעם להזכיר... ערכוב ילדים וילדות אינו דבר פשוט. הוא מנוגד לטבע האדם, ולהלכות צניעות⁸⁰.

שאלה: האם מותר לתת חליה להצטרף לשוב דתי בו יש בית ספר מעורב? תשובה: מוכן מאליו שצריך להפריד בנים ובנות.

שאלה: אבל לא לכולם זה מוכן. האם יש להצטרף על מנת לנסות לתקן? יש כמה רבנים שנמצאים שם השואפים להשפיע, ובשכיל זה עוזרים לגור בתוך הישוב. ובנתיים מה יהיה עם הילדים שלהם?

תשובה: צריך תקן מעיקרא, אמנם אי אפשר בבת אחת ויש כמה קילקולים לעת עתה... יש מקום לומר שאפשר להצטרף לשוב מתוך גישה שבאים על דעת לתקן, ולא מתוך הסכמה על הקיים. למשל במסכת פסחים, בסוגיא של בעור חמץ הנמצא ביום טוב ואי אפשר לקיים בו מצות שריפה, כותבים התוספות "שהמשהה חמץ בפסח ודעתו לבערו, אינו עובר באותה שהייה" על כל יראה וכל ימצא⁸¹, מכיון שעששו הוא אינו יכול לבערו ומתווק אותו רק באופן זמני על דעת לבערו. העיקר הוא היהם והגישה. לעת עתה אי אפשר לתקן. אבל הגישה היא על דעת לתקן, ולא מתוך יאוש הזנחה ועזיבה. יחד עם זה, יש לשקוד על התקון הממשי כמה שאפשר.

14. שיעור מעורב

שאלה: פעם באה קבוצה מתנועת נוער דתית לבקר את הרב, והרב העביר שיחה לכולם ביחד, כשהבנים בחזר אחד, והבנות בחזר השני הפתוח אליון לרוחבה?

תשובה: ודאי שבדרך קבע יש צורך בהפרדה גמורה, אבל כאן זה היה דרך עראי, והיה לזה מקום לשם חיבוב התורה.

שאלה: יש היתר, ואולי אף חובה, ללמד עניני אמונה לנשים רחוקות מתורה אף כשאינן לכושות כהלכה ויושבות במעורב, וכן לאנשים בלי כיפה.

תשובה: שלחתי מכתב בענין זה לאחראי על "מכון מאיר" בעיר אחת.

"ב"ה, יא באב התשל"ז

כל עתרת השלום והברכה

וכל תודות על יקרת מכתבו שקבלתי זה עתה, והנה בתשובה לבירורי הדברים. לבירורי

80 "אך מה שהוא נעלה מכל ספק הוא, מה שהרשו לעצמם כעת מנהלי הגימנסיה, לקבץ את שני המינים יחד, צעירים וצעירות, בכית למוד אחד, וכמושב אחד בלא שום הגדרות של צניעות ודרך היהדות, שהיא גם כן דרך התרבות האנושית כרוך ארצות הנאורות, וראשית חטאת החלה בבתי הספר של המושבות. ד' יודע איזה חוצאות של קלקלות מוסריות תביאנה הנהגות אלה". אגרות הראיה א שטז. "המינים, הבנים והבנות, צריכים להתבדל במחלקות מיוחדות. אין שיעור לקלקלה החינוכית, הבאה ע"י איחוד כלתי-טבעי זה בנתי-ספרנו, לקטנים וגם לגדולים". שם ב נב. "העירוב של המינים, הבנים והבנות, בכל בתי הספר, ביחוד הגימנסיה, שאנו עוסקים כבר בנבגרים... דיו לנו להראות בידם, לא את דגל ישראל סבא, כי אם את דגלה של יון העתיקה". שם שם 30.

81 תוס' פסחים כט: ד"ה רב אשי.

אמונה לא מותר, אלא מצוה וחיוב ללמד גם נשים. אמונה היא איננה מצוה שהומן גרמא - חיובה בכל עת ושעה. במתן תורה שבמעמד הר סיני התחילו הדברים ב"כה תאמר לבית יעקב", ופירשו חז"ל: "אלו הנשים". כיסוי-הראש של האנשים איננו לעיכובא⁸², יותר חשוב ומעכב הוא כיסוי הראש של הנשים הנשואות⁸³. אך גם מפני זה לא לבטל את החיוב של צורך בירורי עניני אמונה. אמנם בודאי ראוי מאוד לסדר שלא תהיה ערבוביה של אנשים ונשים יחדיו, וכמוכן בהירות נעימות ונחת רוח.

דורש שלום תורתו באהבה רבה ונאמנה, בברכת הצלחה וסיעתא דמני שמיא לזכות הרבים וקידוש השם. בצפיית הישועה השלמה⁸⁴.

שאלה: איך אפשר לאמר דברי תורה בפני נשים בחוסר לבוש?⁸⁴

תשובה: רוב הדברים אינם דברי קדושה ממש אלא דבורים שמסביב, בהם יש מקום להיתר. הקושי הוא באמירת פסוק או שם שמים, וזה מתאפשר להלכה על ידי עצימת העיניים⁸⁵.

15. הפרדה על יד הכותל

אחרי מלחמת ששת הימים באו אלי עתונאים וטענו שההפרדה על יד הכותל היא כפיה דתית והעדפת מין אחד על השני. הם דברו בתקיפות רבה, אבל לאחר שהסברתי להם, הם נהפכו ל"אוהבים" מתוך הסכמה. אמרתי להם: "כל הטענות נגד ההפרדה הזאת נובעות מחסרון הבנה בשלמות, כי כל דבר שלא רואים אותו בתוך שלמותה של תורה יכול ליהפך לקריקטורה". "תורת ד' תמימה" ואז היא משיבת נפש. הענין הזה של הבחנה בין שני המינים שייך לעקרון היסודי של הכחנה העובר בכל הבריאה כולה. הכחנה אינה פירוד, ואין לה שום שייכות להעדפת מין אחד על השני. יש רק ענין של פונקציות שונות, וכשכל אחד ממלא את תפקידו, מופיע בנין בית ישראל בכל שלמותו.

התורה היא מאוד "ריאלית" ואינה מתעלמת מן הטבע שבאדם ואינה מתדכאה אותו. היא רואה אותו, מתיחסת אליו בעינים פקוחות ומכוונות אותו לכיוון הנכון. בטבע הפסיכופיזיולוגי של הגבר קיימת המשכות סקסואלית לאשה. מה שאומר היום המדע בענין זה, וכל הסימנים שהוא מונה כאשר שיש בהם לגרות את הגבר, אם זה קולה שעררה או שאר חלקי גופה, כבר אמרו חז"ל בגמרא ככמה מילים⁸⁶. פגישות בין גבר ואשה מטבע בריאתם הינם על הגבול בין האהבה לבין התאוה, על כל דרגות הביניים שביניהם. האדם עוד לא אידיאלי כל כך שיתרשם מיופיה של אשה רק לשם שמים. דבר מוכן מאליו הוא שמצב של תערוכת גורם להרהורים. במקום שהאדם בא להתיחד עם רבנו של עולם, ולכוין בתפילה את עיניו כלפי מעלה, טבעי הוא להסיר מעל ידו כל אותם הגרויים - כגון אלו של אשה - שיפריעו לו מהתרכזותו. על כן, בית הכנסת חייב להיות מופרד, וקל וחומר שהכותל חייב להיות מחוסן מכל גריו⁸⁷.

82 ע"י לעיל סע' 23.

83 שו"ע אר"ח עה ב. מ"ב סק"י.

84 שם א-ב-ה מ"ב ס"ק א.

85 מ"ב שם סק כ"ה.